УДК 069

З.З. Гыйлаҗев

ТАТАР ЯЗУЧЫЛАРЫ ӘДӘБИ МИРАСЫ ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МУЗЕЙЛАРЫНДА

Данная статья посвящена вопросам истории музеефикации и презентации литературного наследия татарских писателей в музеях Республики Татарстан. В хронологическом порядке кратко рассматриваются основные музеи татарских писателей их история, особенности деятельности, отслеживается динамика их появления, что позволяет в целом получить достаточно точное представление о развитии сети рассматриваемых музеев. Выделяются периоды развития сети музеев, направление их деятельности и связи с литературой.

Ключевые слова: литература, литературные музеи, татарские писатели, музеефикация, музейная сеть.

This article is devoted to the history of museumification and presentation of the literary heritage of Tatar writers in the museums of the Republic of Tatarstan. The main museums of Tatar writers, their history, features of activity are briefly considered in chronological order. The dynamics of their appearance is tracked, which makes it possible to get a fairly accurate idea of the development of the reviewed museums. The periods of development of the museums, the direction of their activities and connection with literature are distinguished.

Keywords: literature, literary museums, Tatar writers, museumification, museum network.

Әдәбият – мәдәниятнең аерылгысыз бер өлеше, ул чынбарлыкның социаль һәм әхлакый якларын аңлатырга омтыла, кешенең дөньяга карашын формалаштыра, рухи дөньясын баета.

Милли әдәбиятны өйрәнүдә һәм популярлаштыруда аерым язучыларга яисә, гомумән, әдәбиятка багышланган музейлар әһәмиятле роль уйный. Аларның эшчәнлеге «классик мирасны да, хәзерге әдәби процессны да үзләштерүдә эстетик эталон тудыруга» [Бонами, с. 328] юнәлдерелгән.

Әдәби музейлар – Россия Федерациясенең музейлар челтәре структурасында саллы махсус төркемнәрнең берсе. Бу әдәбиятның иҗтимагый тормышта аерым бер урын тотуы белән аңлатыла. Россиядә әдәби музейларның барлыкка килүе А.С. Пушкинның якты истәлеген мәңгеләштерү белән бәйле. Беренче музейларның бурычы «язучылар яки тарихи-әдәби барыш турында гомуми материаллар җыю, саклау, аларны күрсәтү һәм пропагандалау» [Минц, с. 11] була. Бу мәсьәләне яктырткан махсус хезмәтләр, аерым мәкаләләр язылуга карамастан [Все музеи Казани, 2003; Гаврилова, 2019; Гилазев, 2020; Руденко, 2018; Синицына, 2002; Суслов, 2021], Татарстанның әдәби музейлар тарихы проблематикасы әле дә тулысынча өйрәнелмәгән һәм махсус тикшерү-өйрәнүне таләп итә. Аерым язучыларга

багышланган музейлар хәзерге Татарстан территориясендә республиканың «иң эре музей үзәге…» [Руденко, с. 36] саналган Казанда эшли башлый. Шуларның берсе 1940 елның 12 мартында ачыла, ул танылган рус язучысы һәм җәмәгать эшлеклесе А.М. Горькийга (Пешков) багышлана (хәзер «А.М. Горький һәм Ф.И. Шаляпин музее» – Татарстан Республикасының Милли музее филиалы, биредә һәм алга таба музейларның хәзерге атамасы кулланыла). Музей М. Беляев йортында урнашкан (бинасы XIX гасырның икенче яртысында төзелә). Биредә язучы 1886–1887 елларда А.С. Деренковның икмәк пешерү йортында ипи пешерүче ярдәмчесе булып эшли. Сүз уңаеннан шуны да искәртеп үтү кирәктер: А.М. Горький музее җитәкчелеге 1940 еллар ахырында Казаннан читтәрәк тә әдәби музей ачу тәкъдиме белән чыга. 1949 елда музей директоры М.Н. Елизарова һәм А.М. Горькийның дусты А.С. Деренков, Кама Тамагы районының Красновидово авылына барып, М.А. Ромасьның (Ромасев) бакалея кибете булган урынны билгелиләр (хәзер шул бинада музей урнашкан). 1888 елның июнь–сентябрь айларында А.М. Горький М.А. Ромасьта кунакта була. Гомеренең әлеге дәверен әдип соңрак «Мои университеты» повестенда һәм башка әсәрләрендә искә ала. 1951 елда китапханә каршында язучыга багышланган күргәзмә эшли башлый. Берничә елдан ул – мәктәп, соңрак клуб бинасына күчерелә һәм бераздан аерым музей дәрәҗәсенә үсеп җитә.

Татар әдәбиятына багышланган музейлар ачу эше 1944 елда җанланып китә (РСФСР Халык комиссарлары советының 1944 елның 2 июнендәге № 1222-р карары белән). Беренчесе 1950 елның 10 февралендә ТАССР Дәүләт музееның әдәби филиалы буларак Казанда ачыла («Татар әдәбияты тарихы музее һәм Шәриф Камал мемориаль фатиры» – Татарстан Республикасының Милли музее филиалы). Баштарак, 1928–1942 елларда, ул Ш. Камал яшәгән фатирда урнаша. ТАССР Халык комиссарлары советының 1944 ел 26 август № 24 карары белән янәшәдәге 5–6 фатирны музейга тапшыру әмер ителгән булса да, фәкать 1980 елда гына йорт тулысынча музей карамагына тапшырыла, хәзерге көндә бу бинада (XIX гасыр ахырында төзелгән) музей гына урнашкан. Әлеге музейның эшчәнлеге эзлекле генә бармый, шактый гына еллар ул ябылып та тора (1965–1980 һәм 2005–2019 елларда төзекләндерү эшләре алып барыла, 2008–2016 елларда мемориаль экспозиция Г. Тукайның Казандагы әдәби музеенда күрсәтелә).

Күренекле татар язучысы М. Җәлилгә багышланган, бүгенге көндә дә эшчәнлеген дәвам итүче музей Минзәлә педагогика көллияте хезмәткәрләре (И.Б. Уткин җитәкчелегендә) тырышлыгы белән 1970 елның 3 мартында көллият бинасында ачыла. Биредә танылган шагыйрь 1941 елның 7 ноябреннән 1942 елның 1 гыйнварына кадәр политработниклар курсларында белем ала. Татар әдәбиятын игътибар үзәгенә куючы музейлар челтәре киңәйгәннән-киңәя барып, 1990 елга кадәр 8 музей ачыла, аларның өчесе – М. Җәлилгә (Минзәлә шәһәре, 1970 ел; Балтач районының Карадуган авылы, 1976 ел; Казан,

1981 ел), өчесе – Г. Тукайга (Арча районының Яңа Кырлай авылы, 1971 ел; Арча районының Кушлавыч авылы, 1976 ел; Казан, 1986 ел) багышлана, шулай ук Ш. Камалга һәм С. Хәкимгә (Әтнә районының Күлле Киме авылы, 1987 ел) багышланган музейлар бар. Бу уңайдан Е.Н. Мастеница сүзләре игътибарга лаек: «1960–1980 еллар – Россиядә әдәби музейлар көчле үсеш алган вакыт һәм бу аларның гадәттән тыш популярлыкка ирешүләре белән генә аңлатылып калмый, ә әдәби мирасны шәрехләү һәм тәкъдим итүнең төрле формаларына ия төрләре барлыкка килү белән дә билгеләнә» [Мастеница, с. 110].

1970–1980 елларда татар язучылары музейлары системасы формалаша һәм 1990 елларда оешып бетә дияргә дә була. Әлеге чорда 9 яңа музей сафка баса: Хәсән Туфан музей-йорты – Аксубай туган якны өйрәнү музее филиалы (Аксубай районының Иске Кармәт авылы, 1990 ел); «Мирхәйдәр Фәйзи музей-утары» – Халыклар дуслыгы туган якны өйрәнү музее (Балтач районының Шода авылы, 1991 ел); «Газиз Кашапов музее» – Аксубай төбәкне өйрәнү музее (Аксубай районының Яңа Үзи авылы, 1992 ел); «Шәйхи Маннур мемориаль музей-китапханәсе» – Мамадыш туган якны өйрәнү музее филиалы (Мамадыш районының Тулбай авылы, 1995 ел); Арча әдәбият һәм сәнгать музее – «Казан арты» тарихи-этнографик музее бүлеге (1995 ел); «Риза Фәхреддин мемориаль музее» (Әлмәт районының Кичүчат авылы, 1995 ел); «Каюм Насыйри исемендәге архитектура-этнография комплексы» – Яшел Үзән тарихи-мәдәни мирасы музее филиалы (Яшел Үзән районының Олы Ачасыр авылы, 1997 ел); «Фатих Кәрими мемориаль музее» – Әлмәт шәһәре төбәкне өйрәнү музее филиалы (Әлмәт районының Миңлебай авылы, 1998 ел); «Гаяз Исхакый тарихи-мемориаль һәм этнографик комплексы» – Чистай дәүләт тарихи-архитектура һәм әдәби музей-тыюлыгы бүлеге (Чистай районының Яуширмә авылы, 1999 ел).

Шулай ук музей экспозициясенең зур өлеше татар шагыйре, прозаигы һәм драматургы С. Батталга багышланган һәм язучының исемен йөрткән, Татарстанда бердәнбер төбәк тарихы музеен искәртеп үтү дә урынлы булыр: «Салих Баттал исемендәге Зур Тигәнәле төбәк тарихы музее» – В.И. Абрамов исемендәге Туган як музее филиалы. Ул 1998 елда авыл мәктәбендә эшли башлый, 2003 елда аерым бинага күчерелә. Музейга экспонатлар туплау һәм аны оештыруда мәктәпнең тарих һәм география укытучысы Д.Н. Хафизова күп тырышлык куя.

Республикада әдәби музейлар үсешенең төп сәбәпләреннән берсе XX гасырның 1980 елларында илдә иҗтимагый-сәяси процесслар башлану һәм алга таба Татарстан Республикасының статусы үзгәрү белән бәйле. Болар барысы да милли мәдәниятнең тергезелүенә һәм милли үзаң үсешенә этәргеч булып тора. Ул чорда әдәби музейлар оештыру процессы әдәбият, фән һәм музей эше үсеше белән тыгыз бәйләнгән була.

Узган гасырның 1990 елларында актив рәвештә татар язучыларына багышланган яңадан-яңа музейлар булдыру процессы 2000 елларда

сүлпәнәя. Бу хәл илдәге иҗтимагый-сәяси вазгыятьнең торышы һәм ТР Мәдәният министрлыгы күздә тоткан өстенлекләрнең үсеш-үзгәреше белән бәйле. Ул чорда әдипләрнең тормышы һәм эшчәнлеге белән таныштыручы 4 әдәби музей: Мөхәммәт Мәһдиев музее – «Казан арты» тарих-этнография музее филиалы (Арча районының Гөберчәк авылы, 2000 ел), «Каюм Насыйри музее» – ТР Милли музее филиалы (Казан шәһәре, 2002 ел), «Фәнис Яруллин музее» (Баулы районының Кызылъяр авылы, 2010 ел), «Туфан Миңнуллин музее» – Кама Тамагы туган якны өйрәнү музее филиалы (Кама Тамагы районының шәһәр тибындагы Кама Тамагы бистәсе, 2012 ел) эшли башлый.

Югарыда каралган музейларның татар әдәбиятына багышланганы – «Арча әдәбият һәм сәнгать музее», калганнары – мономузейлар. Бүгенге көндә «Татар әдәбияты тарихы музее һәм Шәриф Камал мемориаль фатиры» шулай ук татар әдәбиятына багышланган музей буларак эшли, әмма ул 2019 елга кадәр мономузей була. Безнең игътибар үзәгендәге әдәби музейлар арасында аерым авторларга багышланган мәдәни оешмалар (мономузейлар) өстенлек ала. Анда теге яки бу авторның үзе исән чакта һәм аның вафатыннан соң басылган әсәрләре, кульъязмалары, аның тормышы һәм иҗаты белән бәйле тарихи-әдәби материаллар тупланган. Язучының эш кабинеты иң изге урын санала, бер генә әдәби музей да әдипнең «язылып бетмәгән кульъязмасы» сакланган язу өстәленнән башка була алмый. Музейлар, нигездә, әдәбият белеме белән түгел, ә әдәбият һәм мәдәният тарихы белән бәйле.

Татар язучыларына багышланган әдәби музейлар челтәре үсешен күзаллау өчен мәдәни сәясәткә мөрәҗәгать итү кирәктер. Россия галимнәре хәзерге мәдәни сәясәтне ике чорга бүлеп карый: 1) «1990 еллар – үзәкләштерелгән идарә итү сәясәтеннән арыну процесслары (аерым вәкаләтләрне һәм бурычларны, шул исәптән финанс йөкләмәләрен төбәкләргә тапшыру), җәмгыятьне идеологик кысалардан арындыру, яңа дәүләтнең хокукый нигезен булдыру белән характерлана; 2) 2001 елдан башлап – мәдәният һәм җәмгыять үсешенең үзара бәйлелегенә төшенү, мәдәниятне финанслауны көчәйтү» [Бодрова, Гусарова, Мешкова, с. 86–87] күзәтелә. Беренче чор татар язучыларына багышланган әдәби музейлар үсеше өчен нәтиҗәле дәвер булса, икенче чорда бу өлкәдә билгеле бер сүлпәнлек күзәтелә, бу яңа ачылган музейлар аз булуда күренә. Моңа иҗтимагый-сәяси вазгыятьнең үзгәреш кичерүе, шулай ук күпмедер дәрәҗәдә әдәби музейларның популярлыгы кимү дә сәбәпче була.

Бер караганда, музейларның булганнары да җитәрлек һәм алар күп кенә күренекле татар язучыларының иҗатын колачлый алган, дип канәгатьләнергә дә мөмкин, шуңа күрә яңаларын булдыру зарурлыгы юкка чыга. Шулай да әсәрләре XX гасырда нәшер ителә башлап, хәзер дә басылуын дәвам иткән Т. Миңнуллин, Ф. Яруллин кебек әдипләрдән кала, күпчелек музейлар узган гасырда иҗат иткән язучыларга багышлана. XIX гасыр К. Насыйри музее белән характер-

лана. Иҗади эшчәнлекләре XIX гасырда башланып киткән башка авторларны әдәбият тарихында XX гасыр башы язучылары буларак карау кабул ителгән. К. Насыйридан тыш бу чорда татар әдәбияты тарихына сизелерлек өлеш керткән һәм исемнәре мәңгеләштерелүгә лаек булган башка әдипләр дә бар: М. Акмулла, Г. Кандалый, Г. Утыз Имәни һ.б. Татар әдәбиятының тагын да элгәрерәк чоры музейларда бөтенләй яктыртылмый, югыйсә аның тарихы VI–XII гасырлар гомумтөрки истәлекләреннән башлана һәм анда исемнәре мәңгеләштерелүгә лаек иҗат әһелләре бихисап. Әдәбият тарихына караган музейларның экспозицияләре искәртеп үтелгән исемнәрнең санын бераз арттыра, әмма вазгыятьне үзгәртми, чөнки андый музейлар Татарстанда нибары ике генә. Бу музейлар гына татар әдәбиятының барышын чагылдырып бетерә алырмы икән? Юктыр, мөгаен. Һәрбер язучыга багышлап аерым музей ачу – мөмкин эш түгелдер, әлбәттә. Әмма булганнарының репрезентатив характерга ия булу-булмаулары хакында һәм әдәби мирасны музейлар формасында оештырып мәңгеләштерү буенча алып барылган эшчәнлеккә үзгәрешләр кертү мәсьәләсендә уйланырга җирлек бар.

Әдәбият

Бодрова Е.В., Гусарова М.Н., Мешкова А.В. Государственная политика РФ в области культуры и образования на рубеже XX–XXI вв. М., 2008. 202 с.

Бонами З.А. Литературный музей и общество // Музееведение. Музеи мира: Сборник научных трудов. М.: НИИ культуры, 1991. С. 327–335.

Все музеи Казани. Справочник-путеводитель. Казань: Заман, 2003. 256 с.

Гаврилова М.Ф. Роль казанского музея А.М. Горького в деле сохранения литературного наследия Татарстана // Вестник Кемеровского Государственного университета культуры и искусств. 2019. № 46. С. 152–158.

Гилазев З.З. Музеи русских писателей Республики Татарстан: штрихи к истории // Актуальные проблемы регионоведения и науковедения: сборник статей научной конференции (г. Казань, 27 мая 2020 г.). Казань, 2020. Вып. 9. С. 171–175.

Мастеница Е.Н. Литературные музеи России: генезис и эволюция // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. 2017. № 2. С. 108–111.

Минц Н.В. О путеводителях по литературным и художественным музеям. М., 1960. 168 с.

Руденко К.А. Культурное наследие и его роль в современном обществе (на примере музеев Татарстана) // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств, 2018. № 3. С. 35–40.

Синицына К.Р. Полвека музеев Казани и Татарии. Очерки истории 1917–1967 годов. Казань: «Kazan-Казань», 2002. 280 с.

Суслов А.Ю. Формирование и развитие музейного пространства Республики Татарстан // Манускрипт. 2021. Т. 14. Вып. 3. С. 433–437.

Гыйлаҗев Зөфәр Зәкәрия улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Татар энциклопедиясе
һәм төбәкне өйрәнү институты
өлкән фәнни хезмәткәре